

TATAR DİLİNİN AÇIKLAMALI SÖZLÜĞÜ

Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyasə Ğ. İbrahimov Təl, Edebiyat hem Senğat İnstitutı. (2015-2021). Tatar Tələñeñ Añlatmalı Süzlögə (C I-VI). Kazan: TEHSİ, ISBN: 978-5-93091-189-3.

*Fatih EKİCİ **

Türk dilinin kuzeybatı grubu içerisinde yer alan Tatar Türkçesi, köklü bir sözlükçülük (leksikografi) geleneğine sahiptir. 1552 yılında Kazan'ın işgali ile birlikte Tatarların Rus egemenliği altına girmesi, beraberinde bu iki milletin birbirinin dilini öğrenip anlaması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren ise dil öğretimi amacıyla çeşitli sözlüklerin hazırlanmaya başladığı görülmektedir¹. Tatarcanın ilk sözlük örneklerini Rusça-Tatarca iki dilli sözlükler oluşturmaktadır². İki dil arasındaki bu ilişki, yöntem açısından birbirlerinin sözlükçülük geleneğine de etki etmiş, iki dilli sözlükler dışında, çıkarılan tek dilli sözlüklerde de bu etkinin izleri sürdürülmüştür. Tek dilli sözlüklerin esasını ise o dilin genel mahiyetli açıklamalı sözlükleri oluşturmaktadır.

Tatar yazı dilinin ilk açıklamalı sözlüğü olarak Abdulkayyum Nâsırî tarafından iki cilt (I: 1895, II: 1896) hâlinde hazırlanan *Lehçe-i Tatarî* kabul edilmektedir. İkinci örnek ise -1930'lu yılların baskı (repressiya) kurbanlarından olan- Camal Velidi tarafından *Tatar Tələñeñ Tulu Süzlögə* adıyla -ilk cildi 1927, ikinci cildi 1929 yılında- Kazan'da yayımlanmıştır. Aslında beş cilt olarak planlanan ve yazarı tarafından tamamının bitirildiği de ifade edilen bu sözlüğün yalnızca iki cildi basılabilmektedir. Üçüncü açıklamalı sözlük ise SSCB Bilimler Akademisi Kazan Şubesi Galimcan İbrahimov Dil,

¹ Tatar sözlükçülüğü ve sözlükleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Öner, M. (2019). "Tatar Sözlük Yazarlığı ve Tatarca Söz Varlığı". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S 48, s. 157-180.

² Rusça-Tatarca iki dilli sözlükleri hakkında giriş mahiyetinde genel bilgi için bk. Minsafina, A. (2020). "Tatar Sözlükbiliminde İki Dilli Sözlükler: Madde Başı Rusça Sözlükler". *Dilbilim Dergisi – Journal of Linguistics*, S 34, s. 15-25.

* Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ORCID: 0000-0003-4500-9853. fatih.ekici@atauni.edu.tr, Erzurum / TÜRKİYE.

Edebiyat ve Tarih Enstitüsü bünyesindeki geniş bir komisyon tarafından hazırlanan üç ciltlik (I: 1977, II: 1979, III: 1981) *Tatar Tələññ Añlatmalı Süzləğə*'dir. Uzun süre Tatarcanın en önemli açıklamalı sözlüğü olarak kullanılan bu üç ciltlik sözlüğün ardından onunla aynı adı taşıyan ve onda yer alan sözlük birimi sayısından daha fazla sayıdaki leksik birimi (58 bin) tek ciltte toplayan *Tatar Tələññ Añlatmalı Süzləğə*, 2005 yılında Prof. Dr. F. E. Ganiyev'in baş redaktörlüğünde yayımlanır.³ Onu 2007 yılında Adler Timergalin tarafından hazırlanıp yayımlanan tek ciltlik *Milliyet Süzləğə* takip eder.⁴ 2010 yılında hazırlanıp 2013 yılında basılan *Tatar Tələññ Mektepler Öçen Añlatmalı Süzləğə* ise okullar için hazırlanmış tek ciltli bir açıklamalı sözlüktür. Ünlü Tatar dilbilimci, sözlükbilim uzmanı Prof. Dr. F. E. Ganiyev⁵ tarafından hazırlanan ve Tatar dilinde sık rastlanan birleşik fiiller ile onların anlamlarını içeren iki ciltlik (I: 2009, II: 2012) *Təzme Figillernəñ Añlatmalı Süzləğə* de bu kapsamda ele alınabilecek güncel örneklerden bir diğeridir. Esasında terim sözlükleri de tek dilli ve açıklamalı sözlüklerdir. Ancak onlar, belirli bir meslek veya bilim dalıyla ya da bir alanla ilgili özel konuları ihtiva etmeleri nedeniyle herkese hitap etmedikleri için burada değerlendirmeye alınmamışlardır.

Dil, canlı bir varlıktır ve zaman içerisinde onda ortaya çıkan değişimler, kendini ilk olarak onun söz varlığında gösterir. Nitekim Tatar Türkçesi de yukarıda kısaca bahsedilen açıklamalı sözlüklerinin her birinin yayımından sonra hayatta ortaya çıkan gelişim ve değişimlere paralel bir şekilde söz varlığındaki gelişimi sürdürmüş ve sürdürmeye de devam etmektedir. Buna bağlı olarak dile yeni giren sözcükleri yeni sözlüklerde gösterme mecburiyeti ortaya çıkmaktadır. Tam da bu gerekçelerle en son, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü bünyesindeki Sözlükçülük (Leksikografi) Bölümünde görev yapan bilim adamları tarafından geçmiş kaynak ve tecrübelerden de faydalanıp büyük bir emekle hazırlanarak 2015-2021 yılları arasında *Tatar Tələññ Añlatmalı Süzləğə* yayımlanmıştır. Adı geçen Enstitüsünün Bilim Kurulu kararıyla hazırlanmaya başlanan sözlük "2014-2020 yıllarında Tataristan Cumhuriyeti Devlet Dilleri ve Tataristan Cumhuriyeti'ndeki Diğer Dilleri Koruma, Araştırma ve Geliştirme Devlet Programı" kapsamında neşredilmiştir. Toplam altı ciltten oluşan sözlüğün bu ciltlerinin basım yılları, içerdikleri sözcük harf aralığı⁶ ve sayfa sayıları şöyledir: I: 2015 (A-B, 712 s.), II: 2016 (Г-Й, 748 s.), III: 2017 (K, 744 s.), IV: 2018 (Л-Р, 760 s.), V: 2019 (С-Т, 908 s.), VI: 2021 (У-Я, 912 s.).

Hacmi ve içerdiği sözcük sayısı bakımından Tatarcanın bu zamana kadarki açıklamalı sözlükleri arasında en büyüğü olma özelliği gösteren sözlükte; yaklaşık 70300'ü sözcük ve 11300'den fazlası söz öbeği ile deyim olmak üzere toplam 81600

³ Şu ana kadar adı geçen açıklamalı sözlükler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Öner, 2019, s. 172-176. Aynı zamanda 2005 yılında yayımlanan sözlüğün önsözünün Türkiye Türkçesine aktarılmış metni için bk. Yüceol Özezen, M. (2007). "Tatar Dilinin Açıklamalı Sözlüğü". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S 23, s. 107-112.

⁴ İkinci baskısı 2017-2018 yıllarında üç cilt olarak basılmıştır.

⁵ Prof. Dr. Fuat Ganiyev ve Tatar sözlükçülüğüne katkıları hakkında detaylı bilgi için bk. Öner, M. (2016). "Tatar Leksikolojisi ve Prof. Dr. Fuat Ganiyev". *Türkolojiya Jurnalı*, S 1, s. 147-149.

⁶ Kullanımda olan Tatar Kiril alfabesine göre verilmiştir.

sözlük birimi yer almaktadır. Bu sayıya, esas fiil altında anlamı açıklanan birleşik fiiller de dâhil edilmiştir. Sözlük, genel olarak günümüz Tatar edebî dilinin sık kullanılan güncel söz varlığı ve deyimleri ile çeşitli bilim ve ekonomi dallarına ait terimleri içermektedir. Önceki sözlüklere ek olarak bu sözlükte; son dönemde Tatar Türkçesinin kendi imkânları ile ortaya çıkıp dilde kullanıma giren yeni sözcükler, tekrar canlandırılan eski sözcükler, dili zenginleştiren diyalektizmler (ağızlardan edebî dile geçen sözcükler) ve diğer dillerden geçen alıntı sözcükler yer almaktadır.

Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Sözlükçülük (Leksikografi) Bölümü bünyesinde hazırlanan sözlüğün proje genel koordinatörlüğü ve yürütücülüğü; ilk beş ciltte A. E. Timerhanov, son ciltte ise R. T. Seferov tarafından gerçekleştirilirken sözlükteki madde yazarları şunlardır: R. R. Abdullina, Y. F. Borhanova, E. K. Bulatova, G. D. Fethetdinova, F. F. Gaffarova, O. N. Galimova, A. F. Gaynetdinova, F. M. Gazizova, F. A. Kuşelekova, G. G. Saberova, İ. İ. Sabitova, E. İ. Safina, R. T. Seferov, A. M. Segiytova, G. R. Semirhanova, L. Ş. Şemsetdinova, F. İ. Tahirova, İ. C. Yedihanov.

Sözlüğün ilk cildinin 6-11. sayfalarında; sözlüğün hazırlanmasında faydalanılan sözlükler ile edebî ve akademik kaynaklar hakkında genel bilgi ve bunların künyeleri verilmiştir. Oldukça geniş bir kaynak listesine sahip olan sözlüğün ilk cildinin 12-17. sayfalarında ise sözlükten faydalanacaklar için bir kılavuz yer almaktadır. Bu kılavuzda sözlüğün kullanımı ile ilgili ayrıntılar yer alırken bu bilgiler aynı zamanda, sözlüğü hazırlayanlar için sözlük hazırlama sürecinde dikkat etmeleri gereken hususları gösteren bir rehber görevi de üstlenmiştir. Burada; sözlüğe sözcük alım düzeni, sözlüğün dizilimi, sözcüklerin anlamlarını belirleme ve onları açıklama, örnek malzemenin verilme düzeni, alıntı sözcüklerin kaynak dilini gösterme şekli, söz öbeklerinin verilmesi, sözcüğün vurgusunu gösterme yöntemi gibi bilgiler ayrıntılı şekilde açıklanarak örneklerle aktarılmaktadır. 18-19. sayfalarda sözlükte kullanılan kısaltmaların karşılıkları yer alırken 20. sayfada ise Tatar alfabesi tablo şeklinde verilmektedir. Buradaki alfabetik diziliş önceki üç ciltlik sözlüğe göre farklılık taşımaktadır. O sözlükte Rus Kiril alfabesinde yer almayan ve Tatar Kiril alfabesine has harfler sözlüğün sonunda sıralanırken burada bu uygulamadan vazgeçildiği görülmektedir. Önsözde ifade edildiği üzere sözlük materyalinin başlangıçta önceki alfabe düzenine göre hazırlandığı ancak daha sonra mevcut alfabeyle göre yerleştirildiği anlaşılmaktadır.

Tatarcanın altı ciltlik son açıklamalı sözlüğünün esas gayesi; önceki sözlüklerin basımı sonrasında aradan geçen zaman içerisinde ortaya çıkan yeni kelimeleri ve Tatar edebî dilinin geniş söz varlığını derleyip gün yüzüne çıkarmaktır. Bu gaye doğrultusunda sözlüğün ilk cildi ile son cildinin basımı arasında geçen altı yıllık süre zarfında dahi ortaya çıkan yeni sözcüklerin değerlendirmeye alınarak bu çalışmaya eklenmesi maksadıyla ilk ciltlerinin genişletilmiş ikinci baskıları da gerçekleştirilmektedir. Bu doğrultuda ilk iki cildin genişletilmiş ikinci baskıları 2020 yılında tamamlanmış olup üçüncü cildin ikinci baskısı ise 2021 yılının Aralık ayında yapılmıştır. Bu durum, -Tataristan Cumhuriyeti'nin Rusça konuşan sakinleri tarafından son yıllarda aksi iddia edilerek farklı talepler dile getirilse de- Tatar

Türkçesinin aktif şekilde konuşulup kullanıldığını, zengin bir edebiyat, eğitim ve bilim dili olduğunu göstermektedir. Dilin bu canlı yapısı karşısında ise her birkaç yıl içinde sözlük ciltlerinin yeni bir baskısını gerçekleştirmenin maliyet vb. açılardan güçlüğü ise açıktır. Ayrıca önceki açıklamalı sözlüklerde de yaşanan bir diğer sorun olarak sözlük baskılarının kısa sürede tükenmesi sonucu temin konusunda da sıkıntılar yaşanabilmektedir. Bu ve benzeri nedenlerle son dönem alınan kararlar neticesinde sözlüğün her cildine e-kitap formatında <https://antat.ru/ru/iyli/publishing/book/> adresi üzerinden de erişilebilmektedir. Bununla birlikte <https://suzlek.antat.ru/index.php/> adresinde ise elektronik olarak sözlükte arama yapmak mümkün hâle getirilmiştir. Açıklamalı sözlüğün en güncel hâlinin yer aldığı bu ikinci platforma aynı zamanda Tatarcanın iki dilli ve terim sözlükleri başta olmak üzere her yıl 5-6 civarında yeni sözlüğünün de içeriği eklenmektedir. Bu hâliyle sözlük; başta Tatar Türkçesinin her yaş ve meslek grubundan anadili konuşurları olmak üzere, Tatar dilini öğrenen yabancılar, Türkoloji ve filoloji alanlarında araştırma yapan uzmanlar, yükseköğretim kurumlarının öğrencileri, çevirmenler vb. geniş bir kitle için de oldukça faydalı bir kılavuz kaynak olarak durmaktadır.